

XIX – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ

Аркадій Ткачук

Освітня діяльність Римо-католицької церкви на Правобережній Україні напередодні освітніх реформ в Російській імперії

Arkadii Tkachuk

Educational activity of the Roman Catholic Church in the Right-Bank Ukraine on the eve of educational reforms in the Russian Empire

The article deals with the problem of educational activities of the Roman Catholic Church in the Right-Bank Ukraine between the divisions of Poland and large-scale educational reforms in the Russian Empire in early nineteenth century. The continuity of principles of forming a network of Roman Catholic educational establishments on the Right-Bank Ukraine from the times of the Commission of national education is underlined.

Keywords: Commission of National Education, Roman Catholic Church, monastic orders, monastery schools, parochial schools

Розглянуто проблему освітньої діяльності Римо-католицької церкви на Правобережній Україні у період між поділами Польщі та проведенням масштабних освітніх реформ в Російській імперії початку XIX ст. Підкреслено тяглість принципів формування мережі римо-католицьких навчальних закладів Правобережжя від часів Едукаційної комісії.

Ключові слова: Едукаційна комісія, Римо-католицька церква, чернечі ордени, монастирські школи, парафіяльні училища

Поділи Речі Посполитої, безпрецедентні в європейській історії модерної доби, як висловився британський історик Норман Дейвіс¹, безсумнівно, стали ключовими подіями кінця XVIII ст. для українських земель і ознаменували собою початок нової віхи української історії. Окрім того, що більшість етнічних українських земель опинилася в межах однієї держави, анексія Російською імперією Правобережної України

призвела до корінного перелому в історії цього регіону. У зв'язку з такою зміною як соціально-політичного, так і культурного вектора розвитку Правобережжя дуже важливо дослідити усі аспекти процесу інтеграції цих територій до Російської імперії, встановити, яких трансформацій зазнали усі сфери життя населення, а також виявити ті риси соціального та культурного укладу правобережних українських земель, які збереглися чи були запозичені новою, російською адміністрацією. Тільки в такому разі ми зможемо адекватно оцінити значення переходу колишніх «східних кресів» Речі Посполитої до Російської імперії та зрозуміти всі наслідки такого повороту історії для України.

У плані розвитку освіти на кінець XVIII ст. Правобережжя значно випереджало інші регіони імперії. Якраз у цій сфері російським урядом було запозичено чимало рис в ході загальноімперських освітніх реформ початку XIX ст. І якщо система освіти, що склалася на Правобережжі після проведення низки імперських реформ, досліджена досить глибоко, то короткий період між другим поділом Польщі та 1803 р., коли було розпочато згадані освітні реформи, залишається слабо висвітленим. Це був час занепаду зовсім недавно налагодженої системи освіти польської Едукаційної комісії і непослідовних спроб російського уряду взяти освітню сферу, якою опікувалася Римо-католицька церква, під свій контроль. Зважаючи на таку специфіку, дослідження становища римо-католицького шкільництва протягом цього періоду є дуже актуальним як для історії освіти краю, так і для історії Римо-католицької церкви та її взаємин з імперським урядом.

Питання освітньої діяльності Римо-католицької церкви на Правобережжі кінця XVIII ст. – першої половини XIX ст. порушувалося багатьма дослідниками ще з кінця XIX ст. як на рівні статей, так і узагальнюючих монографій. Важливі відомості, особливо щодо шкіл Едукаційної комісії, знаходимо в 4-му томі праці «*Historiaszkół w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim od najdawniejszych czasóważ do r. 1794*» Ю. Лукашевича, а також у статті Ю. Крижановського «Учебные заведения в русских областях Польши в период ее разделов». Серед сучасних авторів, котрі так чи інакше зверталися до цієї теми, варто зазначити вклад О. Буравського, Е. Зваричука, Ю. Поліщука та І. Шостак. Проте передреформене десятиліття, попри його неабияку важливість як «буферного» періоду між існуванням двох різних систем освіти на Правобережжі, висвітле-

но у працях істориків досить поверхово і фрагментарно, трапляються і очевидні перекручення та помилки. Тож завдання дослідження римо-католицького шкільництва наприкінці XVIII – початку XIX ст. залишається невирішеним.

Метою статті є висвітлення освітньої діяльності Римо-католицької церкви на Правобережній Україні в період між поділами Польщі та проведенням загальноімперської освітньої реформи в Росії.

Нетиповим явищем для російського уряду в зв'язку з включенням Правобережжя до імперії в результаті другого поділу Польщі стало існування значної частки населення, що сповідувало католицизм: на Правобережжі проживало 3,4 млн. чол. населення, з яких щонайменше десята частина була римо-католицького віросповідання (зокрема, в Подільській губернії на 1795 р. було 196 725 римо-католиків², а в Київській – 27, 5 тис.³)⁴, причому за сто років до того в імперії нараховувалося всього лиш сорок римо-католиків⁵. Абсолютну більшість римо-католиків становили етнічні поляки (на Волині 98% усіх католиків були поляками⁶) шляхетського стану⁷. У зв'язку з тим варто підкреслити, що Римо-католицька церква опікувалася освітою тільки польської меншини Правобережжя, що заперечує будь-які спроби представити римо-католицьке шкільництво як один із засобів колонізації та окатоличення українського населення. Адже переслідування таких цілей було б небезпечним в умовах російського панування, і, зрештою, нереальним.

Римо-католицькі заклади освіти, а особливо єзуїтські, мали на Правобережжі більш ніж двохсотлітню традицію. Питання освіти для РКЦ у зв'язку з Реформацією постало дуже гостро, і Церква успішно впоралася із викликом часу. Саме тому католицьке духовенство, як біле, так і чорне, традиційно займалося освітою вірян⁸. А в 1773 р. в католицьких країнах Європи сталася подія, що послужила різким поштовхом для опіки народною освітою ще й з боку влади. Це була ліквідація Ватиканом єзуїтського ордену. Після єзуїтів залишилися величезні капітали, земельні володіння, нерухомість, призначені на утримання навчальних закладів. Потрібно було вирішити, як розпорядитися такою спадщиною і подумати про майбутню систему освіти, основною опорою якої були саме єзуїтські школи⁹. Завдання реформування системи освіти у Речі Посполитій після ліквідації ордену єзуїтів було покладене на Едукаційну комісію (Komisja Edukacji Narodowej) (1773–1794 pp.), в чіе розпо-

рядження перейшло все майно ордену. Едукаційна комісія, котра була затверджена сеймом 15 жовтня 1773 р., стала першим міністерством освіти в Європі. Очоловали її римо-католицькі духівники: Віленський біскуп І. Масальський, а потім – М. Понятовський, біскуп полоцький. До складу Комісії входив і А. Чарторийський, генерал земель Подільських, який пізніше спричиниться до реформування освіти на Правобережжі на початку XIX ст.¹⁰

Едукаційна Комісія провела реформу шкільництва, в результаті чого процес навчання був позбавлений середньовічної схоластики, а єзуїтські школи були закриті або передані під опіку греко-католицькому ордену василіан¹¹. Всю територію Польщі було поділено на десять навчальних округів, два з них – Волинський, з центром у Кременці, та Український, з центром у Вінниці, – знаходились на Правобережжі. Середні школи передавались у відання Краківського університету та Віленської академії і поділялися на два розряди: шестикласні окружні та трикласні під окружні, яких в українських землях було відкрито відповідно дві та одинадцять. З ініціативи Комісії було засновано також і мережу парафіяльних шкіл під опікою католицького духовенства, які поділялися на малі і великі, причому лише останні давали можливість продовжити навчання в середній школі¹². З цього приводу сумнівним видається твердження Ю. Крижановського, що Едукаційна комісія не встигла організувати мережу початкових парафіяльних шкіл на теренах Правобережжя, у той же час надійно слідкуючи, щоб шкіл іншого типу не було запроваджено¹³. Адже Е. Зваричук підкреслює, що на момент приєднання Поділля до складу Російської імперії там працювало 80 парафіяльних шкіл (при наявності 106 костелів та 28 монастирів)¹⁴.

Едукаційна комісія наполягала, щоб і римо-католицькі монастирі докладали більше зусиль для навчання світської молоді, за що ченці бралися охочіше, ніж за відкриття новіціатів, вірогідно через безкоштовність навчання в останніх і платне в світських школах, як зазначають О. Крижанівський та С. Плохій¹⁵.

Серед основних перешкод, з якими Едукаційна комісія боролася з самого початку своєї діяльності, вирізняються численні факти пограбувань єзуїтських маєтностей їх новими власниками. Відчувалася нестача спеціалістів-неєзуїтів у галузі навчання та виховання молоді, у зв'язку з нерозвиненістю справи підготовки світського вчителства. Проблемою

була й незабезпеченість розвитку навчальних закладів достатніми фондами, внаслідок чого утворився особливий підхід до фінансування освіти з боку польського населення Правобережжя¹⁶.

Втрата Річчю Посполитою своєї державності не дала змоги довести до кінця всі освітні реформи Едукаційної комісії. Але створені нею на Правобережжі середні та початкові навчальні заклади продовжували діяти і в буремні роки інтеграції регіону до імперського тіла Росії. Це пояснювалося великою мірою тим, що імператриця Катерина II та її наступник Павло I досить терпимо поставилися до польської меншини новоприсланих земель та Римо-католицької церкви зокрема. Останній після першого поділу Польщі було гарантовано збереження її майна, прав і привілеїв¹⁷; це ж саме стосувалося і римо-католицьких орденів¹⁸. А після другого поділу імператорським маніфестом від 27 березня 1793 р. про включення Правобережжя до Російської імперії так само гарантувалися права і привілеї усім, хто складе присягу на вірність російському престолу¹⁹.

Говорити про рішучий наступ російського уряду на римо-католицьке шкільництво немає ніяких підстав, хоч імператриця Катерина II і втілила ряд непослідовних заходів з метою реформувати освіту в «Південно-Західному Краї». І навіть слова з відомого указу князя Репніну «Про порядок управління Великим князівством Литовським» від 1794 р.: «и как известно, что Виленская академия, а паче школы пиаристов, неистовыми, богопротивными и для всего рода человеческого пагубными влияниями литовское юношество заражали, то с глубочайшею прозорливостью надлежит испытывать сии вредныя училища и проистекающее от них зло в самом источнике изыскать и искоренить, к чему всякие старания и способы употреблять имеет»²⁰, – лишилися простою демагогією. Адже князь Репнін усі відкриті в провінції школи віддав під нагляд тим же римо-католицьким орденам. Уряд не наважився ліквідувати підпорядковані Римо-католицькій церкві школи, альтернатив яким просто не існувало, тому підтвердив право церкви провадити освітню діяльність, але в межах імперського законодавства²¹. Навіть використання польської мови як мови навчання в закладах освіти було підтверджено 1796 р. сенатським указом²². Тому попри всі заходи уряду в західних губерніях за життя імператриці так і не було відкрито російських шкіл, а її наступник на престолі взагалі припинив спроби створити суто російську систему освіти²³.

Для нагляду за існуючими польськими школами не було створено жодної інстанції. В Білорусі, на Волині та Поділлі ці школи були передані у відання Приказів суспільної опіки, а імперські урядові структури не вимагали від них аж до початку ХІХ ст. жодних свідчень про польські римо-католицькі школи, котрих на теренах «Південно-Західного Краю» була велика кількість²⁴.

Павло І значно прихильніше поставився як до поляків, так і до Римо-католицької та Греко-католицької церков. Він повернув багатьом опальним шляхтичам їхнє майно і права. Свій вплив на освіту зміцнила й Римо-католицька церква²⁵. Указом від 1 серпня 1797 р. на потреби освіти задля закріплення її матеріальної основи були передані доходи від єзуїтських маєтностей²⁶. «Регламент для церков і монастирів...» від 1798 р. закріпив за Римо-католицькою церквою право займатися освітньою діяльністю, навіть більше – вимагав цього. Так, ордени єзуїтів та піарів (і, звичайно, уніатів василіан) повинні були займатись викладацькою діяльністю під наглядом свого архієрея, всі інші ордени повинні були жертвувати частиною доходів на утримання училищ, навіть жіночі ордени були зобов'язані утримувати школи для дочок збіднілого дворянства²⁷. Наступним указом від 21 березня 1800 р. імператор зобов'язав митрополита римо-католицьких церков Росії С. Сестренцевича заснувати школи для бідних дітей. Доходи римо-католицьких монастирів у сумі 14 200 рублів мали бути використані на відкриття цих шкіл²⁸.

Варто навести деякі статистичні дані, які дали б змогу уявити широту освітньої мережі як Речі Посполитої на час її поділів, так і пізніше щодо українських територій. Хоча якраз із конкретними числами виникає найбільше труднощів. Ю. Крижановський зазначає (керуючись даними 4-го тому праці Ю. Лукашевича), що на час першого поділу в Речі Посполитій існувало близько 116 шкіл (без врахування парафіяльних): 10 академічних, 67 єзуїтських, 27 піарських, 5 протестантських та 7 василіанських, причому більшість із них знаходилася саме в руських провінціях держави. Ані Краківська академія, ані чернечі ордени не опікувалися на той час початковою освітою, яка знаходилася в руках парафіяльного духовенства. На час першого поділу Польщі в усій країні (!) їх нараховувалося близько 400, як зазначає Ю. Крижановський. У той же час наголошує, що на Правобережжі в уніатських і православних парафіях повсюдно місцевий дяк навчав читанню і церковним співам²⁹.

Зважаючи, що на кінець XVIII ст. православних парафій на Правобережжі майже не лишилося, а натомість число римо-католицьких тільки зростало, то, якщо вірити Ю. Крижановському, складається абсурдне враження, що на підпольському Правобережжі на кінець XVIII ст. були кращі умови для росту чисельності православних парафіяльних шкіл, ніж римо-католицьких. При тому варто мати на увазі таке: після поділів Польщі Православна церква відмовляла російському уряду в проханні займатися освітньою діяльністю³⁰; навіть на 1817 р. на всю Волинську губернію православна парафіяльна школа існувала тільки в Острозі при православній семінарії³¹; православне духовенство Правобережжя на кінець XVIII – початок XIX ст. просто не могло навчати парафіян в силу своєї безграмотності (не лише не відрізняли православ'я від католицизму, але й часто не могли навіть поставити підпис)³². Правдоподібнішим видається твердження Я. Шульгіна, що тільки деякі православні священники (які часто прикидалися де юре уніатами) подекуди наважувалися засновувати тимчасові школи. Називали вони таке навчання «приймати школярів на вислухи»³³.

Знаходимо і такі дані щодо освітньої мережі Правобережжя. Сучасний історик В. Павлюк говорить, що Т. Чацький у розробленому ним проекті «Про стан освіти Волинської губернії» наводить чітку статистику, яка дозволяє уявити широту шкільної мережі та прослідкувати відповідну динаміку. У розділі III § 2 згаданого проекту ним підкреслено, що в 1793 р. у вищих 4-х класах навчалося 140 учнів, а в 1803 р. – 48; у п'ятих класах відповідно – 235 і 51. Повітова школа також занепала, де налічувалося 225 учнів, але відкривалися і нові: у Бердичеві – на 150 учнів, Теофіполі – на 65, у Любарі – на 60 учнів³⁴. Загалом у 1793 р. в старших класах навчалося 437 учнів, а в 1803 р. – всього 128, в усіх повітових училищах – 1450 учнів, а в парафіяльних – 125. Таким чином, у Волинській губернії один учень припадав на 235 жителів, у Подільській – на 292, а в Київській – на 999³⁵ жителів. Правильність останніх даних перевірити не виявляється можливим, так як «Воспоминания о Волини» І. Кулжинського, на які покликається автор, такої інформації не містять.

Відверто неповні дані наводить у своїй статті Н. Щербак. Щодо Волинської губернії вказано, що напередодні освітніх реформ імператора Олександра I там нараховувалося від 11 до 13 різних за величиною

навчальних закладів (від великих до зовсім малих), з яких лише три перебували у казенному відомстві (проте С. Рождественський вказує на існування чотирьох казенних народних училищ на 14 повітових міст Волинської губернії³⁶), а всі інші утримувалися домініканами, піарами та василіанами. У Київській губернії таких училищ було три: одне державне і два повітових василіанських, а на території Подільської губернії було два казенні училища і два василіанські³⁷. Очевидно, що авторка навела дані (без вказівки на джерело) тільки про середні навчальні заклади, не беручи до уваги парафіяльних.

Так само І. Шостак за даними рапорту проректора житомирської академічної школи Яна Одинця до луцького єпископа К. Цецішовського вказує на існування дев'яти шкіл у Волинській губернії³⁸: в Житомирі, Луцьку та Олиці – академічні поєзуйтські, в Любарі, Володимирі, Острозі та Овручі – василіанські, в Межирічі Корецькому – піарська, в Бердичеві – кармелітів босих. Проте Ян Одинець рапортував не про парафіяльні школи, як зазначає дослідниця, а про публічні, тобто середні і вищі школи³⁹. Адаже в такому разі фантастичним видається факт, що в Луцькій римо-католицькій дієцезії, де на початку XIX ст. налічувалося 65 парафіяльних костелів та 54 монастирі⁴⁰, було тільки дев'ять парафіяльних шкіл, тоді як у Подільській губернії існувало 80 парафіяльних шкіл (на 106 костелів та 28 монастирів), про що вже згадувалося.

Трапляються і цікаві казуси. В коментарі до опису школи піарів у Межирічі Корецькому з «Матеріалов для истории народного образования» (очевидно, укладених Ю. Крижановським, так як вони слугували додатком до його статті) сказано, що «из окон межиречских пиарских школ видны были величественные здания острожской иезуитской коллегии, которая должна была возбудить в них соревнование»⁴¹. Справа у тому, що автор коментаря переплутав Межиріч Корецький з Межирічем Острозьким (де ніколи не було піарських шкіл), адже з вікон школи в Межирічі Корецькому прийшлося б добачати за 42 кілометри. При цьому у джерелі, на яке у коментарі вказано посилання, такої невідповідності, як і пафосу, просто немає⁴².

Кількість учнів у згаданих римо-католицьких навчальних закладах також можна проілюструвати деякими прикладами. У 1783 р. кармеліти босі відкрили і утримували при монастирі школу в Купині, де на 1785 р. у двох класах навчалось 83 учні, а в 1803–1804 рр. її відвідувало

14 хлопчиків і стільки ж дівчаток⁴³. Ченці того ж ордену з Бердичівського монастиря на доходи монастирської друкарні утримували, окрім раніше згаданої бердичівської, школу в Махнівці. У їхніх двох школах навчалось близько тисячі учнів⁴⁴. У трьох класах Дубровицької школи на 1798 р. навчалось 117 учнів (усі хлопчики) віком від 7 до 20 років⁴⁵. На 1802 р. у згаданій олицькій академічній школі навчалось 109 учнів від 8 до 19 р.⁴⁶. А в парафіяльній школі в Дубно на 25 листопада 1802 р. вчилось тільки чотири учні віком від восьми до десяти років⁴⁷. Ці нечисленні приклади дають змогу уявити приблизні масштаби освітньої діяльності Римо-католицької церкви. Проте завдання точних підрахунків числа різноступеневих навчальних закладів, як і створення чіткої статистики кількості учнів у них, ще чекає своїх дослідників.

Таким чином, можна підсумувати, що протягом десятиліття між входженням Правобережної України до складу Російської імперії та розгортанням загальноімперських освітніх реформ сфера освіти «Південно-Західного Краю» знаходилась під опікою Римо-католицької церкви. На кінець XVIII ст. на Правобережжі діяла налагоджена мережа навчальних закладів Едукаційної комісії, сформована за рахунок посуїтських маєтностей. Після другого поділу Польщі, коли діяльність комісії була припинена, російський уряд не наважився ліквідувати ці навчальні заклади, альтернатив яким створити не мав можливості. Натомість право Римо-католицької церкви та її чернечих орденів на провадження освітньої діяльності було підтвержене імператорськими указами. А втім, відсутність організаційного центру та непослідовність політики російського уряду призвели до відчутного занепаду всієї освітньої мережі, що послужило однією з причин необхідності проведення масштабних реформ системи освіти в імперії.

¹ Дейвіс Н. Боже ігрище: Історія Польщі / пер. з англ. П. Тарашука. – К.: Основи, 2008. – С. 425.

² Зваричук Е. О. Римо-католицька церква на Поділлі кінця XVIII - початку XX ст.: економічний, суспільний та культурний аспекти: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». – Чернівці, 2005. – С. 15.

³ Скус О. В. Римо-католицьке духовенство Уманщини в контексті європейських впливів XIX ст. [Електронний ресурс.]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ltkp/2010_57/ist/ist9.pdf.

- ⁴ Історія релігії в Україні: в 10 томах / Редкол.: А. Колодний (голова) та ін. – Том 4: Католицизм / За ред. П. Яроцького. – К.: Світ знань, 2001. – С. 93.
- ⁵ Лиценбергер О. А. Римско-католическая и Евангелическо-лютеранская церкви в России: Сравнительный анализ взаимоотношений с государством и обществом (XVIII - начало XX вв.): автореф. на соискание уч. степени доктора ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история». – Саратов, 2005. – С. 38.
- ⁶ Бойко Б. Є. Етноконфесійна структура населення Волині у XIX - на початку XX ст. // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського національного університету імені Лесі Українки. – Луцьк, 2008. – С. 13.
- ⁷ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863). – Київ: Фенікс, 1996. – С. 70.
- ⁸ Дзюба Е. Н. Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским (вторая половина XVI - первая половина XVII в.). – Киев: Наукова думка, 1987. – С. 22-25.
- ⁹ Крыжановский Е. Учебные заведения в русских областях Польши в период ее разделов // Киевская Старина. – февраль-март, 1882. – № 1. – С. 269-270.
- ¹⁰ [Дзюба О.] Едукаційна комісія // Енциклопедія історії України: в 5 томах / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2005. – Т. 3 (Е-Й). – С. 15-16. Діяльність Едукаційної комісії широко досліджувалася в польській (і не тільки, звісно) історіографії. [Див. наприклад: Torij-Stempińska В. Jezuici i Komisja Edukacji Narodowej w polskiej historiografii XX wieku Zasób elektroniczny. – Dostęp: http://rep.up.krakow.pl/xmlui/bitstream/handle/11716/251/0051_20150304_gw_ra; Janeczek S. Komisja Edukacji Narodowej: Perspektywy badawczewkregu historii kultury intelektualnej // Roczniki kulturoznawcze. – Tom I. – 2010. – S. 115-134].
- ¹¹ Шостак І. В. Освітня діяльність римо-католицького духовенства Луцько-Житомирської дієцезії у першій половині XIX ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: Національний університет «Острозька академія», 2004. – Вип. 4: На пошану проф. М. П. Ковальського. – С. 253.
- ¹² Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3 кн.. – К., 1994. – Кн. 3: Кінець XVI - середина XIX століття. – К.: Либідь, 1994. – С. 266; [Дзюба О.] Едукаційна комісія... – С. 16.
- ¹³ Крыжановский Е. Учебные заведения в русских областях Польши... – С. 478.
- ¹⁴ Зваричук Е. Римо-католицька церква на Поділлі напередодні приєднання краю до Російської імперії // Україна і Польща: Історичне сусідство: Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції. – Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2012. – С. 21.
- ¹⁵ Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні... – С. 266.

- 16 Сейко Н. А. Добродійність поляків у сфері освіти України (XIX - поч. XX ст.). Київський учбовий округ. – Житомир: ЖДУ, 2006. – С. 22.
- 17 Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). – Собрание 1-е. – СПб: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 20. – № 14.392. – С. 229-304.
- 18 Там само. – Т. 19. – № 14.122. – С. 913-914.
- 19 Там само. – Т. 23. – № 17.108. – С. 410-412.
- 20 Цит. за: Рождественский С. В. Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVIII - XIX веках. – Т. 1. – С.-Петербург: Типография М. А. Александрова, 1912. – С. 637.
- 21 Святненко А. Греко-католицька й римо-католицька церкви в освітанській політиці самодержавства на Правобережній Україні (кінець XVIII - перша половина XIX ст.) // Київська старовина. – Вересень-грудень 2009. – № 5-6 (339-340). – С. 49.
- 22 Поліщук Ю. Приєднання Правобережної України до Російської імперії та доля польського населення (кінець XVIII - початок XIX ст.) // *Ukrainica-Polonica*. – Т. 3. – Київ; Житомир: Видавничий центр Київського Національного лінгвістичного університету, 2009. – С. 17-18.
- 23 Див. детальніше: Сборник материалов для истории просвещения в России, извлеченных из Архива Министерства Народного Просвещения. – Т. 1: Учебные заведения в западных губерниях до учреждения Виленского учебного округа (1783-1803). – С.-Петербург: Типография Высочайше утвержд. Товарищ. «Общественная польза», 1893. – С. XLIV.
- 24 Там само. – С. LIV.
- 25 Поліщук Ю. М. Боротьба царизму проти польського шкільництва у Правобережній Україні та заміна його на російську систему освіти (кінець XVIII - перша половина XIX ст.) // Наукові записки Інституту політичних та етнопольських досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2007. – Вип. 33. – С. 9.
- 26 ПСЗРИ. – Т. 24. – № 18.069. – С. 664-665.
- 27 Там само. – Т. 25. – № 18.734. – С. 438.
- 28 Там само. – Т. 26. – № 19.335. – С. 88.
- 29 Крыжановский Е. Учебные заведения в русских областях Польши... – С. 267.
- 30 Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні... – С. 268.
- 31 Святненко А. Діяльність Волинської єпархії в просвітницькій сфері (кінець XVIII - перша половина XIX ст.) // Історія. Філософія. Релігієзнавство. – 2009. – № 3. – С. 64-65.
- 32 Симашкевич М. Римскокатоличество и его иерархия в Подолии. – Каменец-Подольск: Типография Подольского губернского управления, 1872. – С. 403-406;

- Храневич В. Некоторые черты из былой жизни духовенства Юго-Западного края // Киевская старина. – 1893. – Т. 40. – № 3. – С. 409-410.
- ³³ Шульгин Я. Несколько данных о школах в Правобережной Украине в половине XVIII века // Киевская старина. – 1891. – Т. 34. – № 7. – С. 101.
- ³⁴ Павлюк В. В. Освітня діяльність Тадеуша Чацького на початку XIX ст. // Історіографічні дослідження в Україні: Наук. збірник. – К., 1999. – С. 233-234.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Рождественский С. В. Очерки по истории систем народного просвещения в России... – С. 606.
- ³⁷ Щербак Н.. Освітня політика російського самодержавства на Правобережжі України у XIX ст. // Вісник Київського Національного університету імені Тараса Шевченка. – Українознавство. – № 9. – 2005. – С. 10.
- ³⁸ Шостак І. В. Луцько-Житомирська дієцезія наприкінці XVIII - у першій половині XIX ст.: Монографія. – Білий-Дунасць; Острог: Волання з Волині, 2005. – 200 с. – (Бібліотека «Волання з Волині»; Том 42). – С. 142.
- ³⁹ Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. 178. – Оп. 4. – Спр. 5. – Арк. 8-8зв.
- ⁴⁰ Історія релігії в Україні... – С. 99.
- ⁴¹ Материали для истории народного образования: Приложение к статье «Учебные заведения в русских областях Польши в период ее разделов» // Киевская старина. – 1882. – Т. 2. – № 6. – С. 488.
- ⁴² Lukaszewicz J. Historia szkół w Koronie i w Wielkiem księstwie Litewkiem aż do roku 1794: T. 1-4. – Т. 4. – Poznań, 1851. – S. 217-218.
- ⁴³ Буравський О. Культурно-освітня діяльність римо-католицьких орденів на Правобережній Україні наприкінці XVIII - першій половині XIX ст. // Українське релігієзнавство. – № 60. – 2011. – С. 111-112.
- ⁴⁴ Буравський О. Роль римо-католицьких орденів у розвитку освіти на Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. [Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/5437/1/%D0%91%D1%83%D1%80%D0%B0%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9.pdf>.⁴⁵ ДАЖО. – Ф. 178. – Оп. 4. – Спр. 5. – Арк. 13-14.
- ⁴⁶ Там само. – Арк. 278.
- ⁴⁷ Там само. – Арк. 304.